

мураккаб даврини бошдан кечирди. Умуман, бу давр туркий халқлар маънавий ва моддий маданияти бир томондан, илгари пайдо бўлган, шаклланган жиҳатлари ёппасига йўқотила бошланган бўлса, бўлак жиҳатдан туркий халқлар миллий манавияти ислом дини анъаналарига мойил бўлган янги қадриятлар билан бойий бошлади.

Маълумки, XI-XV асрлар Ўзбекистон тарихида Уйғониш даври номи билан маълумдир. Бу даврда Марказий Осиё самонийлар, қорақонийлар, ғазнавийлар салжухийлар ва хоразмийлардан иборат феодал давлатларнинг юзага келиши ўлкада уруғ-

қабила, улус-элатлар ўртасида нисбатан тинчлик, осойишталикни пайдо қилди. Бироз вақтдан сўнг халқ мусиқаси ансамблларида қашқар рубоби ва чанг сингари чолғуларнинг овози янгидан янгради. XIX аср ижрочилар амалиётида най, қушнайн, сурнай, дўмбира, сато, доира, ғижжак, дотор, танбур, қайроқ. сафоил каби чолғулар мустаҳкам ўрин олди. Чолғу ижрочилиги санъати тарихида XIX аср бир қатор мусиқа усталарининг етиштириб чиқарган даври бўлди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг ҳозирги худудида хонликлар даврида маънавий маданият ўзининг анъанавий усулларида ривож топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
2. Юлдашева С.Х. Ўзбекистонда мусиқа тарбияси ва таълимнинг ривожланиши. Тошкент, Ўқитувчи, 1979.
3. Феруза Аскар. Мусиқа ва инсон маънавияти. Тошкент 2000 й.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада Ўзбекистон худудидаги мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о развитии музыки и песенного творчества в территории Узбекистана.

SUMMARY. In this article is spoken about development music and songs at the territory in Uzbekistan.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТОЙ ЖЫРЛАРЫ

Г.Худайбергенова – оқытыўшы

Қ.Сейтимбетов – магистр

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып кеткен, этнографиялық дереклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады. Дәстүр қосықлары: хәўжар, сыңсыў, той баслаў, бет ашар хәм т.б. түрлери бар.

Ерте заманлардан бери той қосықлары ишинде бет ашар айтымлары халқымыздың турмыслық салт-дәстүрине, миллий руўхый дүньясына айланған. Той мәресиминде бет ашар айтымлары арқалы жаңа түскен келинди ағайин-туўғанға, қоңсы-қобаға, ел-халыққа таныстырыў, сол арқалы, аўыл-ел, ағайин-туўған хәм курбы-қурдаслардағы айырым жөнсиз адамлардың хәрекет-қылўаларын

(жеңил юморлық күлки менен) минеў, мийнеткеш, ақыл-парасатлы, мәрт-баҳадыр жигитлерди, гөззал қызларды, дана ел басшыларын, кәтқуда, кейўаны аналардың жемисли мийнетлерин, даналығын баҳалайтуғын халықлық минберге айланып үлгерген еди. Той қосықлары хәм бет ашар айтымлары өзлигин жоғалтпайтуғын, неше мың жыллардан берли халқымыздың миллий сана-сезиминиң ажыралмас руўхый мүлки болып елеге шекем даўам етип киятыр.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри үлкен театрластырылған сахналық көриниске кейип беретүғын халықлық дәретпеге айланып, халықлық педагогика, жәмийетлик қатлам ўәкиллериниң

ауызбиршилигин, ел бирлигин тәмийин-лейтуғын дидактикалық ой-пикирлер жәмленген импровизациялық усыллар арқалы дөретилген бир пүтин фольклорлық шығарма болып табылады.

Өз гезегинде, бул дөретпе бир неше бөлимлерден ибарат болып, хәр бир бөлимнің өз орнына ийе тәкирарланбас көркем поэтикалық қуны көзге тасланады. Бет ашарда сәўлеленген (билдирилген, айтылған) көркем поэтикалық, дидактикалық ой-пикирлер, нәсиятлар, еслеўлер (дүньядан өткен ата-баба, ағайин туўған, ел ағалары хәм т.б.), уллы инсанлардың халықтың унамлы бахасы, марапаты, айырым адамлардың ис-хәрекетлериндеги қылўалары, жөнсизлиги, кемшиликлери тек ғана келиншек ушын айтылған жеке нәсият, таныстырыў дәстүри деп емес, пүткил жәмәат, ел-халық ушын дидактикалық, көркем-әдебий тәрбиялық дерек деп бахалаймыз.

Той қосықларының ишинде миллий этнографиялық дерек сыпатында айрықша бахаланатуғын бет ашар дәстүри бир неше бөлимлерден ибарат болып, оның кирисиў бөлимінде жаңа түскен келин менен ўақыт хәм мәкан, дәўир хәм заман бағыты, социаллық турмыс хәққында бир-еки ауыз сөз айтылып «аман-түўел сорасайық, амансызба келиншек?» - деп аман-есенлик соралады. Солай етип, нәсият айтыў бөлимине өтип, дидактикалық мазмунға қурылған бет ашар айтымы басланады.

Бир нәсият айтайын,
Өзиңе ғана келиншек,
Қосылған адамыңның,
Жанындай бол келиншек,
Ашытқан ақ бийдайдың,
Нанындай бол келиншек,
Жипектен ескен дуўтардың,
Тарындай бол келиншек. [3:44]

Бет ашар айтыўшының турмыслық тәжирийбеси, миллий руўхый дүньясы кең болғанлығы, импровизациялық таланты хәм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде усындай қосық дөретиў уқыбына ерисе алады. Бет ашар айтыўшылар турған жеринде, сол аймақтағы ауыл-ел, қоңсы-қоба, ағайин-туўған, жора-жолдасларының улыўмалық минезлемесин, сол аймақтағы халықтың социаллық жасаў жағдайларын сол заматта билип, үйренип, импровизациялық усыллар арқалы дөретип отырады. Деген менен ким болса да, қаншели турмыслық тәжирийбеге ийе болғаны менен импровизациялық қубылысты жетилистире алмаўы мүмкин.

Соның ушын да, қазақ алымы Е.Исмайлов: - «...импровизация менен қосық айтыў ақынның жаратылысында, туўылыўдан бирге келетуғын қәсийет емес, бул да бурынғы дәстүрге, үйрениўге, шынығыўға байланыслы өнер» [1:27] - деп атап өткен еди.

Нәсият бөлиминен соң, келиншектің ата-енеси, ауыл-ел бий ағалар, кәтқудалар, кейўаны аналар хәм ағайин-туўғанларға сәлем айтыў дәстүри менен изи даўам етеди. Буннан соң ауыл-аймақтағы қатар-қурбылар, жора-жолдаслар, дайы-жийенлер, күйеўлердің гейде ерсили көринген қылўалары, сыртқы дене пишимлери (тулғалары), минез-қулқы бет ашар айтыўшының жеңил күлки туўдыратуғын ништерине илинеди.

Тулыпқа тыққан торақтай,
Мурынлары орақтай,
Кеўлимжай деген қайнаған,
Оған берің бир сәлем. [3:53]

Және де:

Районның сотындай,
Трактордың хотындай,
Сөйлегенде сөз бермес,
Мақтағанды шеп көрмес,
Бийбигүл деген абысын,
Оған берің бир сәлем. [3:55]

Қарақалпақ фольклорында салт-дәстүр жырларының бет ашар дәстүри ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған этнофольклорлық дөретпе. Белгили поэтикалық формаға, өз музыкалық ырғағына, драмалық элементлери хәм атқарыўшысына, импровизациялық дөретилиўине ийе екенлиги себепли өз алдына жанр сыпатында қабыл етиў шәрт.

Мектепте бала оқытқан,
Билимнің сырын тоқытқан,
Атабай деген қайнаған,
Оған да берің жуп сәлем. [3:55]

Хәзирги заман бет ашарларының тематикалық, идеялық мазмуны кең мәнисте қолланылған болып, заманымыздың көркейип раўажланып атырған республикамыздың ауыл-қалаларына, халқымыздың барлық кәсип маманлығына арналып, олардың алға қойған мақсетлериниң орынланып атырғанлығы хәм кемшиликлерин ашып береді.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри толығы менен импровизациялық усыллар арқалы дөретиледи. Бет ашар айтыўшының ишки руўхый дүньясындағы қайнап атырған толғаныслы ойларының жарыққа шығыўы усы дәстүр тийкарында пайда болады. Олардың көркем әдебий дөретиўшилиқ устаханасында тайын логи-

калык схема, поэтикалык көркем тил, көркемлеў кураллары хэм усыллары болады. Мине, усы схемаға өзиниң дөретиўшилилик

тәжирийбесинен, көркем поэтикалык дүньясынан импровизациялык усыллар арқалы атқарып шығыўға ересе алады.

Әдебиятлар

1. Исмайллов Е. Ақындар, – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
2. Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). Т. V. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақларнинг қадимий ва ҳозирги жараёндаги тўй кўшиқларининг импровизация дастури билан ижро этилганлиги сўз этилади. Қарақалпақ фольклориди дастур кўшиқларининг бир тури бет ашар (келин салом) дастури аждодларимиздан мерос бўлиб келатган этнофольклорлик оғзаки ижод намунаси. Бет ашар дастурининг импровизация усули билан ижод қилингани мисоллар билан баён этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпаком фольклоре, программа бет ашар (келин салом) представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков. На примерах поясняется создание программы «бет ашар» методом импровизации.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpaks are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program bet ashar (kelin salom) is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors. Examples explain the creation of the “bet ashar” program using the improvisation method.

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНА АЙЛАНҒАН ДӨРЕТПЕЛЕР

Жолдасбаева Тамара – оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халк кўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының дөретилиўинде, раўажланыўында халық шайырларының тутқан орны үлкен. Халықлық өнерди ийелеген шайырлар поэзиясында қәлиплескен дәстүрлерден пайдаланып өз ҳаўазы менен шайырлық таланты менен халық қосықларын раўажландырады. XIX әсирде қарақалпақ сөз өнеринде халық аўызеки дөретиўшилиги менен жазба әдебият теңдей раўажланды. Халық оларды өзиниң мәдений, руўхый турмысында теңнен пайдаланды. Халық бир жағынан жыраўлардың атқарыўында батырлар жырын, толғаўларды, термелерди тыңласа, екінши жағынан ашықлық дөстанларын, қызық сюжетли қыссаларды, лирикалық қосықларды бақсылардың атқарыўында ямаса қәнигелескен китап оқыўшылар болған қыссаханлардың оқыўында тыңлады. Егер жыраўлар, бақсылар фольклорлық шығарманы атқарыўдың барысында импровизаторлық усылды көбирек қолланатуғын болса,

қыссаханлар оқып отырған китабының текстинен шетлеп кете алмайды. Жазба әдебият кең халыққа көбинесе усындай жол менен тарқалған. Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық кубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе талантлылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дөретиўши тулғаларды биз ерте дәўирлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дөретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дөретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Доспанбет жыраў, Мўйтен жыраў, Жийренше шешен, Жийен жыраў) хэм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хэм кейинги дәўирлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хэм т.б. шайырлар дөре-